

DONÁTH PÉTER

Imre Sándor levélváltása Kemény Gáborral a II. zsidótörvényről és a pedagógia, a pedagógusok, az egyetemek feladatairól s hallgatóiról 1939–1944-ben

AZ ELŐZMÉNYEK RÖVIDEN

Írásunk elején mindjárt előrebocsátjuk: *sze-mélyes vagy szakmai kapcsolataiban nincs jele annak, hogy a „nemzetnevelő” Imre Sándor¹ partnereinek bármilyen – így akár zsidó – származása gátolta volna abban, hogy szak-mailag együttműködjenek valakivel.*

Imre Sándor 1910-től kezdve a Magyar Pedagógia szerkesztőjeként, a Magyar Pedagógiai Társaság organizátoraként kapcsolatban állt – a zsidónak született, s már 1906-ban unitárius hitre tért – *Kemény Gáborral*,² aki egyetemi tanulmányait a Kolozsvári Egyetemen fejezte be, s ott is doktorált. Akkoriban Kemény Gábor közeli kapcsolatba, barátságba került Imre Sándor mesterével, Schneller Istvánnal,³ s ez a mély kötődés –

mindkettőjük részéről – egészen a professzor haláláig fennmaradt.

Kemény Gábort a tordai unitárius – később állami – gimnázium tanáráként 1918 őszén, számára is váratlanul, Torda-Aranyos vármegye főispánjává választották. Rövidesen a terület idegen megszállás alá került. A családjával a trianoni Magyarországra költözött tanár úr rövid békéscsabai foglalkoztatás után elvesztette állását.⁴

Felesége hivatalos fogadóórán 1921. június 1-jén felkereste a VKM-ben Imre Sándor államtitkárt, és segítséget kérte a férje álláshoz juttatása ügyében. Az államtitkári jelentkező lap hátuljára – az akkor már sajtótámadásoknak kitett, korlátozott hatáskörű – Imre Sándor ráírta: „Nem tudok semmit tenni. Adtam cédulát Szuppánhoz [Vilmoshoz],⁵ hogy jó tanár, s jól tud franciául és németül”.⁶ E gesztusának híre

¹ Imre Sándor (1877–1945) pedagógus, művelődéspolitikus, VKM-államtitkár, megbízott miniszter, egyetemi tanár, az Országos Közoktatási Tanács alelnöke. A „nemzetnevelés” elmélet kidolgozója. A tárgyalt időszakban a budapesti műegyetem tanára.

² Kemény Gábor (1883–1948) görög–latin szakos tanár, pedagógiai szakíró. 1945 után a pedagógus szakszervezet, majd az Országos Közoktatási Tanács elnöke, a Magyar Kommunista Párt tagja, Kossuth-díjas. Lásd róla, tőle: Kemény Gábor (1972): *Az egyszerűség útja* [szerk.: Kemény Katalin]. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972.; Kemény Gábor (1986): *A pedagógiai tudat kialakulása Magyarországon* [szerk. Matisfalvi Istvánné]. Tankönyvkiadó, Budapest.; Kőte Sándor: *A pedagógus Kemény Gábor*. Tankönyvkiadó – Békés Megyei Tanács, Budapest – Békéscsaba, 1989.

³ Schneller István (1847–1939) teológus, pedagógus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

⁴ Lásd a 2. lábjegyzetben: Kemény, 1972, 62–127.; Kőte, 1989, 32–140.

⁵ Szuppán Vilmos (1854–1933) pedagógus, királyi tanácsos, a Kereskedelmi Akadémia igazgatója, majd 1921-ben a VKM-be szolgálatra berendelt felső kereskedelmi iskolai igazgató volt.

⁶ RL C/39. 26/a cs. 823. számú jelentkezési lap

félreértéshez vezetett, ezért 1921. július 12-i levelében Kemény Gábor sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy a felesége Schneller professzor számára történt referálása nyomán az a hír terjedt el, hogy Imre Sándor protezsálja őt a Kereskedelmi Akadémiára. Mire Imre Sándor július 28-án válaszolt Keménynek: „Idegen helyről, nagy kerülővel jött a hír, hogy én »protegálok«, de ez, mint nagyon jól kiérezte, az állásommal nem férne össze”⁷ – írta az akkori rezsim által megbízhatatlannak támogatásával hírbe hozott államtitkár.

Nem sokkal később a katedrájától megfosztott Kemény Gábor tanár úr egyik – számára fontos – közös kontaktusukról önéletírásában számolt be (kiemelések tőlem – D. P.):

„lepellel borította saját igazi meggyőződését is”

„Az összeomlás és a kényszerű repatriálás után, néhány év múlva megkérdezte Schneller István professzor: nem szándékom-e felvenni újra a fonalat, amely a magántanársághoz vezet? [...] Annak idején (1917-ben) a kolozsvári egyetem tanári testülete személyi minősültségemnél fogva alkalmasnak talált a magántanárságra. Időközben történelmi változások álltak be, [...] Kérdés, hogy a kolozsvári [akkor már szegedi] bölcsészeti kar világnézeti okokból nem zárkózik-e el most kérésem elől. Megmondtam Schneller professzornak [...], jó volna [...], ha ő előbb tájékozódna a kérdésben. Schneller méltányolta aggodalmamat, és azt ígérte, hogy Imre Sándor útján fog tájékoztatást kérni. Az akkor már nyugugalomba helyezett Schneller utódja Imre volt. [...]”

Mit beszélt Imrével, s Imre beszélt-e Bartókkal ez ügyben, ma sem tudom, s azt sem, hogy magának Imrének mi volt az álláspontja. Hogy Bartóknak [Györgynek] »világnézeti« kifogásai lehettek a megváltozott körülmények között az én magántanárságom ellen, abban semmi meglepő nem volt. Hogy Imrének, aki személyi ügyeimben mindig segítőkészséget mutatott, »tárgyi« kifogásai lettek volna írásaim ellen, azt nem gondolom (hiszen ő már 1910-ben [1909-ben] megírta A nevelés és szocializmus

című,⁸ nálunk mindenestre úttörő könyvét).

De ő a mindenkori politikai helyzetet aggodalmasan mérlegelte, s lehet, hogy úgy vélekedett: abban a radikális-liberális irányban, amelyben én dolgoztam,

s amiben az Eötvös-Schneller vonalat követve ezután is dolgoznék, – a megváltozott viszonyok miatt úgysem lehetne munkásságomat az egyetem keretében folytatni [...]. Imre logikus gondolkodású, erős meggyőződésű ember volt ugyan, de ereje sohasem a hatalommal szemben nyilvánult meg. Inkább abban, hogy lepellel borította saját igazi meggyőződését is, és se valakinek a személyéért, se valamely eszméért sohasem exponálta magát. [...] (Nagy László tiszteletbeli doktorsága ügyében is inkább csak tapogatózott, de a harcot nem indította meg érte.) Kin és min múlt, – most már mindegy: a magántanárság kérdése ezzel örökre el lett intézve” – emlékezett az ez ügyben érezhetően csalódott Kemény Gábor.⁹

⁷ RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor.

⁸ Imre Sándor: *A nevelés sorsa és a szocializmus. Az iskolai nevelés lehetőségei és a szocialisták nézetei a nevelésről. A tárgyas nevelői gondolkodás érdekében.* Budapest, 1909, 1920.

⁹ Kemény, 1972, 136–137. Lásd továbbá: *Köte*, 1989 151–153. [Feloldások: lásd a 2. lábjegyzetben.]

A Horthy-korszak alatt állásától és a pedagógushivatás lehetőségétől megfosztott, ellenzéki pozícióba kényszerített Kemény Gábor a rendszerrel és annak oktatási rendszerével kapcsolatban is keményebb bírálókat fogalmazott/fogalmazhatott meg, mint a rendszer keretei között egyetemi tanár, rektor stb. Imre Sándor. Neki volt mit vesztenie, míg Keménynek úgy tűnhetett, hogy egzisztenciálisan már nem vehetnek el tőle sokat. Ahogy az alábbiakból kitűnik: ebben súlyosan tévedett, ahogy abban is valamelyest, hogy Imre senkiért és semmiért sem állt ki. Gondoljunk csak például nemzetnevelés-eszméjére, református hitére, melyek mellett minden körülmények közt kitartott, valamint az 1918–1919. évi forradalmak utáni fegyelmi ügyben tanúsított tárgyszerű, elvszerű magatartására.

Kemény Gábor tisztelte Imre Sándort, ő is viszont, ám egy sor kérdésben nem értettek egyet. Mégis: Imre azon kevés, némi befolyással rendelkező ember egyike volt, akihez Kemény szükség esetén szellemi vagy egzisztenciális támogatásért fordulhatott, különösen Schneller István halála után. Jól nyomon követhető ez több évtizedes, mindvégig tartózkodó hangvételű levelezésükből, melyből most két – témánk szempontjából kulcsjelentőségű – levélváltást, s néhány levélrészletet ajánlunk az ÚPSz olvasóinak figyelmébe.

súlyosan tévedett, abban is valamelyest, hogy Imre senkiért és semmiért sem állt ki

LEVÉLVÁLTÁSAIK

Az Imrédy Béla által fogalmazott, Teleki Pál által indokolt, beterveztett második zsidótörvény, az 1939. évi IV. tc. parlamenti tárgyalása¹⁰ idején, 1939. április 7-én a következő levelet írta Kemény Gábor Imre Sándornak (kiemelések részben tőlem, az eredetiek aláhúzva – D. P):

„Mélyen Tisztelt Professzor Uram,
a feltámadás ünnepe közeledik, s benne életünk egy olyan atmoszférában, melyben éppen ellenkezőleg, lenyugodni készül sok minden, amit eddig másképp gondoltunk.

Minden zavar elől legjobb lenne a munkába menekülni, de bizony a dolgozás sem megy, ha nincs meg hozzá a minimális lelki nyugalom. És még ha dolgozik is valamit az ember, akkor is kísért a kérdés: Kinek? Mi-

nek? Az öregek, akik mintaképek voltak, már nincsenek. A fiatalok, akiknek hallgatni kellene ránk, vagy az anyagi nyomorúságból, vagy a lelki mételyektől deformáltak. Gyermekeink mai napja, de főleg hol-

napja bizonytalan. E pillanatban úgy érzem: ha Schneller István még élne, talán hozzá sietnék, hogy egy szava, tekintete, kézfogása átkapcsoljon egy olyan világba, melyben van még értelme a jobb törekvésnek vagy gondolatnak.

Igen, ha Schneller István még élne... Így tehát valami természetes és ellenállhatatlan erő sodor Professzor Úrhoz, a Mestertől

¹⁰ Lásd ehhez: Vértés Róbert (szerk., 1997): *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Polgár, Budapest. 44–140.; Teleki Pál (1941): *Magyar politikai gondolatok* (Nemzeti Könyvtár, 42–43. sz.; szerk. Kovrig Béla), Budapest. 79–89.; Ablonczy Balázs (2003): *Teleki Pál*. Osiris, Budapest. 402–411.

a Tanítványhoz – húsvéti panaszkodásra, mikor a feltámadás örömet kellene érezni. Ne vegye rossz néven Professzor Úr, hogy zavarom, de mind kevesebben vagyunk már, akik az ő nevében tesznek vallomást. Régen, kétséges óráimban, gyakran megkérdeztem magamtól, mit szólna ehhez Benka Gyula, aki azzal tudott nagyra nőni, hogy lehajolt hozzánk, kicsi gyerekekhez, átölelő szeretettel,¹¹ mint Schneller István.

Most az asszimiláció és disszimiláció pokolian középkori levegőjében¹² mind gyakrabban idézem Schneller Istvánt, vagy tán idézés nélkül is megjelenik. Rettenetes, hogy 56. évében szakad az emberre ily brutális probléma, melyet bürokratikus módon csak elrontani lehet, megoldani soha. Az általánosítás végső fokon

mindig kegyetlenség és csak arra jó, hogy a lényeg elta-
karja. Ma az üldözés és üldöztetés, pozíciófoglalás és kenyértől való megfosztás sémáira van leegyszerűsítve a kérdés, és sem az üldözők, sem az üldözöttek nem látnak tisztán a dologban.

Az *előbbie*k nem látják, hogy az élet – minden demagógia ellenére – egységes folyamat, és hogy egy 8-9 milliós társadalom nem engedheti meg azt az örülden szeszélyes luxust, hogy kb. 500.000 embert a munkából kikapcsoljon, mert csak a nem dolgozó emberek tehertertelek a társadalom számláján.¹³ Ha a harc irányítói látnák az 500.000 ember munkájának összefüggését a

keresztény milliók életével és munkájával, hamar rájönnének, hogy éppen ez a törvény alkalmas rá, hogy felborítsa a társadalmi és gazdasági egyensúlyt.

De az *utóbbiak* sem látnak tisztán: nem látják, hogy a zsidóság anakronizmus, ha nem is a diaszpóra kezdete, de főleg azon idő óta, mióta a zsidóságból származó Jézus szellemivé formálta és a keresztény világ alapjává tette, ami építő erő volt az Ótestamentumban. De ahhoz a keresztényeknek is igazán keresztényeknek kell lenniük. Ahhoz, hogy jó keresztények legyünk, nemcsak az kell, hogy mi higgyünk, de az is, hogy *neki*ünk higgyenek. Sose felejttem el, milyen mély hatással volt rám Ferencz József,¹⁴ mikor a csókfalvi zsinaton történt eskütelem után

bizalmasan figyelmeztetett, hogy a tordai igazgatótanácsban egyesek ellenezték megválasztásomat, s ezzel búcsúzott tőlem: menjen Tordára, dolgozzék nyugodtan, én *bízom* magában.

Hogyan és mit dolgoztam, ítélik meg mások, de hogy milyen erőforrás volt nekem Ferencz József bizalma, azt csak én tudom megítélni. S ez az egész asszimiláció-kérdés sarokpontja.

Hinni kell elsősorban a keresztény magyaroknak abban, hogy az asszimiláció folyamata megindult. A felsőházi kezdő tárgyalásokban mintha tisztult volna a helyzet. Ravasz László nagyon is eltalálta az igazságot, amikor kimondta: »Ha van asszimiláció

*„előbbie*k nem látják, hogy az élet – minden demagógia ellenére – egységes folyamat”

¹¹ Benka Gyula (1838–1923) pedagógus, a szarvasi evangélikus főgimnázium tanára, igazgatója. Lásd ehhez: *Kemény*, 1972, 32–33. [feloldás: lásd a 2. lábjegyzetben].

¹² Karsai László (szerk., 1992): *Kirekesztők. Antiszemita íráskor 1181–1992*. Aura, h. n. 100–109.; Karsai László (szerk., 1993): *Befogadók. Íráskor az antiszemitizmus ellen 1882–1993*. Aura, Budapest. 107–136.

¹³ 1944-ben a túlélő Kemény Gábor is szembesülhetett azzal, hogy milyen tragikus „végső megoldást” találtak az általa felvetett problémára.

¹⁴ Ferencz József (1835–1928) unitárius püspök, királyi tanácsos.

egyesekben, lehetséges a többiekben is». S abban is igaza van, hogy *ez a készülő törvény az asszimiláció útjáról visszalöki azt a zsidóságot, mely lélekben és magyarságban már a magyarsághoz hasonult*. S leginkább abban volt igaza, hogy e kérdéseket a törvényhozás még kivételes intézkedésekkel sem rendezheti. Ezek nagyon is belső, lelki dolgok.¹⁵

Hogyan hatottak az emberre a magyarság ezeréves szellemi fejlődésének fokozatai, Apáczai – Eötvös – Arany – Petőfi – Vajda Péter – Schneller, hogyan is lehetne mindezt »törvényesen« igazolni?! Sem azoknak nincs erre módjuk, akik évezredes megszokásból, még a zsidó nyelv és kultúra ismerete nélkül is ragaszkodnak az anakronizmushoz. Sem nekünk,

akik a régi köteleket elszakítottuk, s ezzel tudatosan égettük el a visszavezető hidakat, s akiket a ma úrrá

lett szenvedély egészen talajtalanná próbál tenni.¹⁶ Tudom én jól, hogy vannak »zsidó bűnösök«, és eszembe se jut, hogy ezeket védjem. De ezeket »egyéni« kell felelősségre vonni. Ha viszont az ilyen egyéneknek kívül eső okokból történhet meg, hogy a kereskedői, vagy pénzügyi világban visszaéléseket lehet elkövetni a dolgozók rovására, ezt más úton kell javítani.

Ez a mostani terv – hiszen ez éppen tragikusan groteszk oldala – egyrészt *törtető*, vagyis a júdái szellemben zsidó mentalitású keresztényeket segíti felszínre, és az ugyanilyen mentalitású, kíméletlenül meggazdagodott zsidóknak teszi lehetővé, hogy mint

mártírok a kapitalizmus védőszárnya alatt más földön folytassák élőldi életüket.

De ha a »nagy szerkezet« változatlan marad, a dolgozó keresztény tömegeknek egy szikrányival se lesz jobb, ha a zsidó bankvezérek helyett magyar, vagy, mint a jelek mutatják, sváb bankvezérek ülnek az igazgatói székekbe. Kétlem, hogy az asszimiláció megállapítására egy állami Országos Bizottság lenne alkalmas. Ki biztosít arról, hogy a kormányzat, mely (megfontolva, vagy nem megfontolva, de mindenesetre hibásan) a demagógiát nagyra hagyja nőni, most ki tudna nevezni olyan állandó bizottságot, mely az asszimiláció kényes, finom szövevé-

nyében igazságot tudna tenni. Ha a kormányzat keresztülhajszol egy törvényt, igazolni is akarja egyetértését annak szellemével, s ha például Ravasz

Lászlónak különvéleménye van az asszimilációról, akkor már az sem valószínű, hogy őt egy ilyen bizottságba kineveznék.

Ne vegye rossz néven Professzor Uram, hogy ennyire visszaéltem szíves türelmével. Sok nyugtalanság volt bennem, s nagyon kellett, hogy ezt elmondjam. S tán a Feltámadás még igazi feltámadást is hoz. Jó ünnepeket kíván – kedves családját is köszöntve – mély tisztelettel

Kemény Gábor”.¹⁷

Imre Sándor 1939. április 9-én válaszolt Kemény Gábor levelére (kiemelések tőlem – D. P.):

„tán a Feltámadás még igazi feltámadást is hoz”

¹⁵ Ravasz László álláspontjához lásd pl.: Hatos Pál (2016): *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Jaffa. 242–249.; Karsai, 1993, 168–169. o. [A feloldást lásd a 12. lábjegyzetben.]

¹⁶ Lásd ehhez Sík Sándor hasonló tépelődését a készülő második zsidótörvény kapcsán: Szabó János (szerk., 1993): *A százgyökerű szű. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából*. Magvető, Budapest. 205–209.

¹⁷ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/39. Levelezés. Kemény Gábor 31.

„Tisztelt Kartárs Úr!

Az ünnep első napján sem *érzem* erősebben tegnap érkezett *sorainak keserű igazságát*, mint a legszürkébb hétköznapokon, hiszen *állandóan, azonosan érzem*.

Sok mindent nem értek életünk keserű folyásából, azaz nem tudok megérteni más-ként, egyedül az emberi rövidlátásból és értelmetlenségből. Azt hiszem, nem volna helyes éppen azt is, amire e percben mindketten gondolunk, csupán rosszindulatból, vagy gyűlölködésből magyaráznunk. Bizonyos, hogy ilyenekből indult ki, de még a kezdők sem csupán ilyenek. Azok között is vannak, akik azt hiszik, hogy ezzel jól tesznek. Még többen vannak olyanok, akikben a gyűlölet nyomát sem lehet megtalálnunk, hanem súlyos homályosságot a látásnak, önállótlanyságot a helyzet megítélésének, képtelenséget a jövő elgondolására. Ez nem mentsége senkinek, csak megérthetővé teszi sokak állásfoglalását.

Érthető az is – de arra a magyarázatot hajszállra sem lehet mentő ízünek, vagy éppen erejűnek tekinteni –, hogy a »homo homini lupus« [ember embernek farkasa] tétele örökre érvényesnek mutatkozik, és hogy az »együtt üvöltés a farkasokkal« olyan egyszerű megoldása gyarló emberek számára a nagy kérdéseknek! Nekem ez a legutolsó tetszik legemberibbnek, azaz a legközöslegesebbnek. Éppen ez van a legtávolabb attól, amit emberségesnek, emberhez igazán méltónak, az embert a csúszó-mászótól megkülönböztetőnek tanultunk meg, és – hála Istennek! – meg is szoktunk a magunk közvetlen környezetében.

„a bennük lévő hibák alakítják a véleményt”

Mindez azonban nem változtat azon, hogy amit Kolléga Úr levelében lejegyzett, tökéletesen igaz. Azon sem változtat, hogy *nem egyedül azoknak keserves ez a korszak, akik méltatlanságát és nyomasztó súlyát már e percben is érzik, hanem azoknak a jólelkű embereknek is, akik átérzik mások lelki szenvedéseit és azért szenvednek, mert segíteni nem tudnak*.

Ez a korszak – s ez nem most kezdődött! – egészen különös lelkiállapotba juttatta és abban is tartja azokat, akiket nem érint sem közvetlenül, sem közvetve a korszellemnek nevezett kegyetlen egyoldalúság. S éppen ezért *azt hitték és hiszik, hogy nyugodtan és jogosan követelhetik az egyoldalú általánosítás helyett az egyéni igazságot, és azt iparkodtak és iparkodnak ma is a saját területükön érvényesíteni. Nem tudom, mennyi ilyen ember van, de azt tudom, hogy van és nem csak egy. Csak ma is ezek beszélnek a*

legkevesebbet. Nem hiszem, hogy gyávaságból tennék, hanem inkább azért, mert így eredményesebben tudnak segíteni egyes esetekben. A piacra menve nem sikerülne egyetlen esetben sem. Ezeknek maguknak nincs semmi előnyük abból, hogy nem hangosan beszélnek. Mint mindenben, a mai életben is igazolódik, hogy a nevelői gondolkodás hiánya miatt felejtik el a hangadók az emberek lelkével való törődést.

Akik egyéni, de gyakran, sok egyénben jelentkező tulajdonságaikkal a zsidóellenességet jogosnak, indokoltnak mutatják a könnyen általánosítók előtt, szintén azt nem gondolják meg (ma sem), hogy a bennük lévő hibák alakítják a véleményt nemcsak róluk, hanem a hozzájuk tartozókról is. Ők nem törődtek soha azzal, hogy a mások lelkére milyen hatást tesznek.

Nem tudom, mi lesz az egész zsidótörvénnyel, mi lesz az eredménye az új választásoknak,¹⁸ mi lesz a folytatása e maszlagolás mögött bizonyára megbúvó idegen politikának. Egyet azonban tudok: *sem én, sem akik még hajlandók tőlem irányítást elfogadni, soha nem leszünk más állásponton*, mint amit örökölttem az apámtól, és megvallottam Schneller ravatalánál, mert ő tette bennem 45 évvel ezelőtt tudatossá: *az ember egyéni értékét kell nézni, s ezt a nemzet szempontjából kell megítélni*.

Nagyon kevésre tartom azt, ami tőlem telik, bármilyen tekintetben is, sőt tudom, hogy az erőt nézve régen »nem az vagyok, aki voltam egykor« (Arany szava), de a munkámat annak szolgálatába állítom már régóta, hogy *tanítványaim igazságos szándékú, minden becsületes embert megbecsülő új nemzedéket akarjanak nevelni*.

Húsvétkor, magammal számot vetve, ebben a tudatban küldöm igen tisztelt Kolléga Úrnak őszinte tisztelettel készsorításomat.

Régi híve Imre Sándor”.¹⁹

Kemény Gábor akkoriban még egy levelet küldött Imre Sándornak, 1939. április 25-én, melyben egyebek között ezt írta: „Azon a bizonyos törvényjavaslaton [...] igyekszem túltenni magam, de az nem teszi túl magát rajtam. [...] Tisztán látom, hogy az örület és a szenvedélyek dolgoznak, hogy nincs

többször is segíteni próbált
Kemény Gábornak

hová menekülni. [...] Benka Gyula, Schneller István, Böhm Károly²⁰ és Imre József [erre] nem készítettek elő. [...] Mi azt hittük néhány kivételes ember példájából, hogy *ilyen* a világ, hogy *így* nevelhető az ember. S ez a gondolat dermeszt meg egészen: *nevelhető-e az ember?* A Júdásoknak mindig nagyobb-e a lehetősége, mint a Jézusoknak? [...] Gyű-

lölni és a gyűlöletet törvényesen leszögezni is más. Micsoda visszhangja lehet a közigazgatás dzsungelében egy uszításra nevelt tisztviselő részéről annak, hogy az ország vezetői, vagy képviselői így beszélnek? Mennyi Schneller Istvánnak kellene születni, dolgozni, hogy ezt a brutalitást közömbösítse. [...] S itt már nem a zsidóságról van szó, de az egész magyarságról”.²¹

Imre Sándor válaszlevele sajnos nem áll rendelkezésünkre, remélhetően a további kutatások majd nyomára bukkannak valahol. Kemény Gábor 1940. május 3-i leveléből kiderül, hogy Imre Sándor – Ravasz László intervenciói révén – többször is segíteni próbált Kemény Gábornak az ő mentességéhez szükséges igazolások beszerzésében a felmenői magyar honosságáról.²²

1941. szeptember 16-i levelében Kemény Gábor jelezte Imrének, hogy megkapta a mentesítést, ám a családtagjai ügye még nem rendeződött. Emellett tudósította őt (kiemelések részben tőlem, az aláhúzottak az eredetiben – D. P):

¹⁸ Az 1939. május 25–26-i választáson a kormánypártok a mandátumok 70%-át, a nyilasok 18,5%-át, s a kisgazda, liberális és szociáldemokrata pártok összesen 9%-át szerezték meg.

¹⁹ Az eredeti kézzel írt levél megtalálható: OPKM, Kemény Gábor-gyűjtemény, Itsz: D 82.223.1. A géppel írt másolata: RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor 35.

²⁰ Böhm Károly (1846–1911) filozófus, 1896-tól a kolozsvári egyetem professzora.

²¹ RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor 34.

²² RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor 36.

„[...] tanulmányt írok a zsidókérdésről, s ennek keretében természetesen a magyarországi jelenségek szociológiai értelméről is. [...] Azt tán fölösleges is hangsúlyoznom, hogy sem személyes tapasztalataim, sem tanulmányaim nem sodortak vissza a zsidósághoz. Sőt, még erősebben arra a meggyőződésre jutottam, hogy akik az antiszemitizmus élet-szemléletétől egészen az emberüldözés igenléséig jutottak, azok kanyarodtak vissza a zsidó szellemiség legprimitívebb megnyilvánulásaihoz. Éppen ezért a zsidókérdést nem tartom a zsidók, vagy a zsidó származású magyarok kérdésének, sőt, határozottan keresztény és magyar problémának látom [...]. De én itt csak egyetlen momentumra akarok ráterni: a nevelési vonatkozásokra. [...] Az a tény, hogy már évek óta törvényesen lehet polgártársainak egy részét kisebb értékűnek tartani – lehetetlen, hogy ne legyen befolyással az új nemzedékre. Amilyen arányban nő a leértékelés lehetősége, olyan mértékben inog meg az evangéliumi kereszténység és a Széchenyi vagy Eötvös, vagy Deák értelme szerint való magyarság hatóereje – s természetesen ugyanilyen mértékben származnak új feladatok a nevelőkre is, hogy ezzel az eldurvulással szembeszálljanak. ...

Nagyon érdekelnének a kérdés egyetemi nevelésügyi vonatkozásai: 1. Milyen befolyással van a zsidótörvény a zsidó egyetemi hallgatók lelki életére, magatartásukra?

„egészen az emberüldözés
igenléséig jutottak”

Csökkenti-e, növeli-e munkakedvüket? Vagy világosabban: megingatja-e, vagy megkeményíti-e őket a megsejgyenítés? 2. Van-e érintkezés keresztény és zsidó egyetemi hallgatók között (a szemináriumban vagy azon kívül). 3. Láthatóan milyen befolyással [van] a zsidótörvény a keresztény egyetemi hallgatók lelki életére, magatartására (nem a politizáló diákokra gondolok). Gondolnake arra, hogy a kereszténység és a magyar szellemiség vannak olyan hatóerők, hogy az ősmagyarokon és az őskeresztényeken kívül másokat is át tud hatni? S ha megsejtik ezt az igazságot, nem okoz-e náluk restelkedést, hogy olyan korban élnek, mely az elvi megoldásokat elvetve, a törvényszerű elnyomás eszközével keresi az érvényesülést?

A nevelés erkölcsi kérdésének is látom a problémát, mert hiszen az elnyomás erkölcsileg épp oly súlyos (ha nem súlyosabb) az elnyomóknak, mint az elnyomottaknak. Ki tudom-e adni ezt a készülő tanulmányt az erősen kér-

déses,²³ de addig is legalább önmagam előtt szeretném tisztázni. Nagyon hálás lennék, ha Professor Uram a lehetőség szerint felvilágosítást adhatna a

jelzett kérdésekre, vagy azokkal kapcsolatban olyan vonatkozásokra, melyeket én távolról nem láthatok. Nb. A közlésben Professor Uram nevét csak akkor adnám ki, ha arra felhatalmazást kapnék.”²⁴

²³ Kemény Gábor akkoriban hasonló tartalmú levelekkel fordult Szondi Lipóhoz, Karácsony Sándorhoz, Pável Ágostonhoz, Kratochfill Dezsőhöz. A csak részben elkészült és publikálatlanul maradt tanulmányában Kemény Gábor abból indult ki, hogy „a zsidókérdésnek tagadhatatlanul vannak komoly történeti, lélektani okai, de van benne valami örök alkalmoszerűség is, amely évezredekben át lehetővé tette, hogy gyűlölködő tömegindulatok tudatos felhasználása útján áthárítsa a felelősséget olyan egyénekre is, akik nem tudnak védekezni. Kitűnő politikai eszköz ez azoknak is, akiket mulasztás terhel a társadalmi fejlődés hiányaiért, és zsongító lelki kielégülés azoknak is, akik szenvednek a hiányok miatt”. (Idézi: *Köte*, 1989, 178. [feloldás: lásd a 2. lábjegyzetben].)

²⁴ RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor 37.

Imre Sándor 1941. október 8-án, műegyetemi tanszéke papírján géppel írt levélben válaszolt:

„Igen Tisztelt Kartárs Úr!

Szíves levele tárgyában Zentai Etelka tanársegéd kolléga asszonytól kértem észrevételei feljegyzését. Az első két pontra ezeket mondja: „A zsidó egyetemi hallgatók, különösen a *férfiak* visszavonultabbak, csendesebbek. Minél kisebb területet igyekeznek elfoglalni. Magukról keveset beszélnek. Ha szóba kerül a zsidótörvény, szégyenkezés nélkül beszélnek róla; mint megtörtént tényről beszélnek. Se ellene, se mellette nem mondanak semmit. Tanulmányaikat rendszeren végzik, szorgalmasak. Mindegyik lázas sietséggel igyekszik magának, már előre, még tanulmányai folytatása idején állást, munkakört, megélhetési alapot biztosítani. Ez a cél. Ennek eléréseért mindent megtesznek; tanulnak, dolgoznak. A *nők* eltérnek abban, hogy külső magatartásukban még mindig feltűnésre törekcszenek, ők nem igyekezcszenek, mint a férfiak, minél kisebb területet elfoglalni. Ők is szorgalmasak, rendszeresen végzik munkájukat. Ellanyhulást, elernyedést *nem tapasztalni*. A zsidótörvény inkább megkeményítette őket. 2. Zsidó és nem zsidóegyetemi hallgatók között az érintkezés általában olyan, mint eddig volt, változást nem tapasztalni. Zsidók megvetéséről, vagy üldözéséről beszélni nem lehet.

„*zsidók megvetéséről,
vagy üldözéséről
beszélni nem lehet*”

A szemináriumban, könyvtárban nem melőzik őket a nem zsidó hallgatók”.

Nekem nagyon kevés emberrel van közvetlen érintkezésem. A tanárjelöltek száma nálunk is nagyon megapadt.

Rám, vagy tanársegédemre talán nem is szükséges hivatkozni.

Szíves üdvözléttel tisztelő híve Imre Sándor”.²⁵

Imre Sándor tudósként, tanárként, tanársegédvezetőként sem volt hajlandó diszkriminálni, s ezáltal disszimilációra ösztönözni a faji törvények által zsidónak minősített kollégáit sem.

1943-ban elismerő szavakkal levélben köszönte meg Kemény Gábornak Imre Sándor a számára megküldött Nagy László-monográfiát.²⁶ 1944 márciusában – vélhetően a Magyarország német megszállását követő napok valamelyikén – Imre Sándor elküldte *Kemény Gábornak* a kolozsvári egyetemi éveiről, az egyetem szellemiségéről megjelent írását,²⁷ melyre a címzett 1944. március 27-én reagált (kiemelések tőlem – *D. P.*):

„Nagyon köszönöm a megemlékező és emlékeztető írást. *Soha jobbkor nem jöhetett volna. Ma a tépelődések és válasz nélküli maradt kínzó miértek idejében jó visszamene-külni a tiszta gondolatok és közvetlen emberi érzések forrásához* – amilyen volt valamikor a kolozsvári egyetem. Universitas a szó

²⁵ OPKM, Kemény Gábor gyűjtemény, Itsz.: D.82.223.2.

²⁶ Kemény Gábor: *Egy magyar kultúrpedagógus: Nagy László életműve*. Merkantil Nyomda, Budapest, 1943.

²⁷ Imre Sándor: A Ferenc József Tudományegyetem a századforduló táján. (Eredetileg megjelent: Kolozsvári Tudományos Könyvtár 3., Kolozsvár, 1944. 18–19.) Újra közölte: Bálint István János (szerk., 1987): *Kincses Kolozsvár II* (Magyar Hírmondó). Magvető, Budapest, 73–74.

legjobb értelmében és a humanitás hirdetője, és gyakorlója, szintén a szó legjobb értelmében. Az a bizonyos összetartó erő, melyet Professzor Uram hangsúlyoz, talán a leghamisíthatatlanabb transzilvanizmus, mely éppen az egyetem életében jutott sajátos kifejezésre. Nemcsak ott, de ott elsősorban és a legnemesebb formában. Mi vitte oda az egyetemi hallgatókat? Ezt a kérdést bizonyára sokan próbálják megválaszolni és mindenki másképp. ... De tény, hogy az első kolozsvári napoktól kezdve otthon

éreztem magam, s még ma is úgy gondolok oda, mintha haza gondolnék. Pedig a régi otthon alighanem más lett már. *De »egészen« mégsem veszhetsz el, ami érték volt, s az ilyen megemlékezés is olyan, mint egy átmentő gesztus, mely megtalálja az útját a mostani emberekhez, s a kulturális élet homo novus-aihoz, akik a politika cikk-cakkos ösvényén jutottak előre*” – írta, kora teret nyerő barbarizmusától néhány percre elszakadva, a humanizmus műhelyére emlékezve 1944 márciusának végén Kemény Gábor.²⁸

Oláh Alexandra
tollrajza (6. o.)

²⁸ RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor 38. (Kiemelés tőlem – D. P.)